

Pamięć komputerowa (1)

- podstawowe typy i technologie
- hierarchia pamięci

It would be great to have

unlimited amounts of fast memory...

Trochę historii:

kiedyś, (np. początek lat osiemdziesiątych) w przypadku popularnych komputerów biurowych i domowych sprawa była względnie prosta:

pamięć, z jaką współpracował procesor, była podzielona na dwa główne bloki*:

- **ROM** – *Read Only Memory* - tylko do odczytu, nie tracąca danych po wyłączeniu zasilania.

Przechowująca np. podstawowe procedury obsługi urządzeń wejścia/wyjścia (BIOS – *Basic Input Output System*), prosty system operacyjny (np. CP/M), interpreter jakiegoś języka Programowania (np. Basic – był nawet w pierwszych IBM PC) oraz generator znaków.

- **RAM** – *Random Access Memory* – pamięć o „swobodnym dostępie”, której zawartość (dowolne bajty lub dłuższe słowa) można dowolnie zmieniać.

W pamięci RAM przechowywane były (są) zarówno dane jak i kod programu (instrukcje procesora), jednak po odłączeniu zasilania zawartość takiej pamięci ulega zniszczeniu.

* dodatkowo system mógł być wyposażony w blok pamięci obrazu kontrolera wideo oraz pamięć masową: (taśmy i dyski magnetyczne).

Technologia pamięci komputerowych RAM – Random Access Memory

- Pamięć statyczna (Static RAM)
- Pamięć dynamiczna (Dynamic RAM)

i jej rozwinięcia:

- Synchroniczna dynamiczna (Synchronous Dynamic RAM)

oraz dalsze modyfikacje:

- Double Data Rate - (DDR-SDRAM)

Pamięć Statyczna (Static RAM) – teoria działania

W **kombinacyjnym** układzie logicznym, (np. omawianym poprzednio sumatorze) stan wyjść zależy tylko od kombinacji aktualnych stanów wejść.

Układ taki jest „**bezpamięciowy**” – stany logiczne, jakie wystąpiły na wejściach „w przeszłości” nie mają żadnego wpływu na aktualny stan wyjść (tj. stan wyjść zależy tylko od aktualnego stanu wejść...)

W układzie **sekwencyjnym** istnieje natomiast możliwość „zapamiętania” (utrzymywania) obecnego stanu. Tym samym kolejny stan układu sekwencyjnego będzie zależał nie tylko od aktualnych stanów wejść, ale również od stanu w jakim układ znajduje się obecnie.

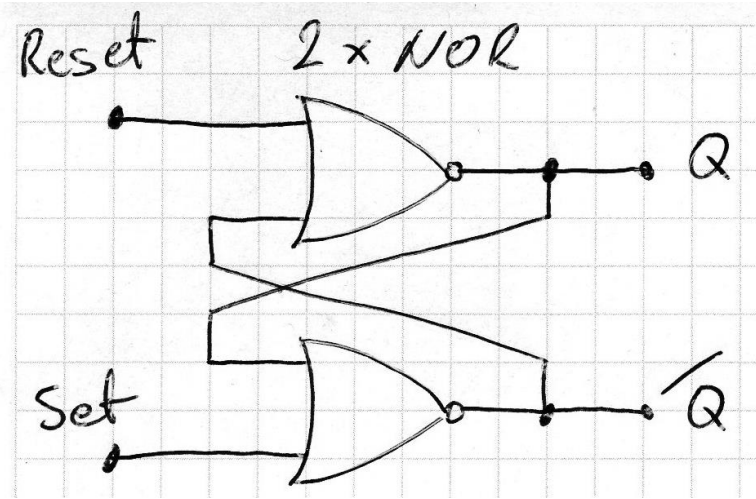
Układami sekwencyjnymi są np.:

Czterobitowy licznik binarny: po podaniu impulsu na wejście zegarowe zmienia stan czterech wyjść na kolejny np. zliczając w przód: z 0000 na 0001, itd. (osiągnąwszy stan 1111 wraca do 0000 i cała sekwencja się w powtarza),

- procesor: po fazie pobrania instrukcji przechodzi do jej dekodowania, a np. po wykonaniu rozkazu następuje zapis wyniku (po czym cała sekwencja - cykl rozkazowy - się powtarza).

Elementarnym układem sekwencyjnym, pozwalającym zapamiętać jeden bit informacji jest **przerzutnik** asynchroniczny RS (Reset-Set).

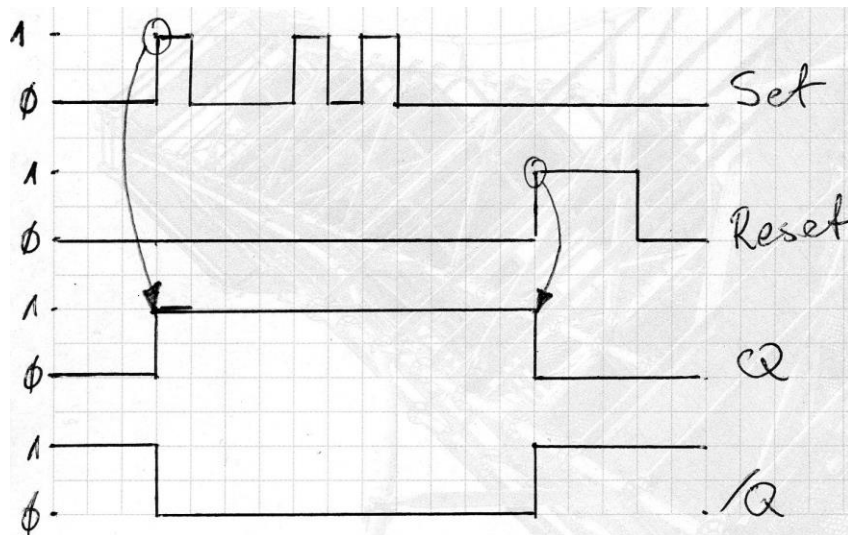
Można go zbudować z dwóch bramek NOR lub NAND połączonych jak na schemacie:

- Układ posiada dwa wejścia programujące: Set (ustawiające) i Reset (kasujące) oraz dwa wyjścia komplementarne Q i \bar{Q}

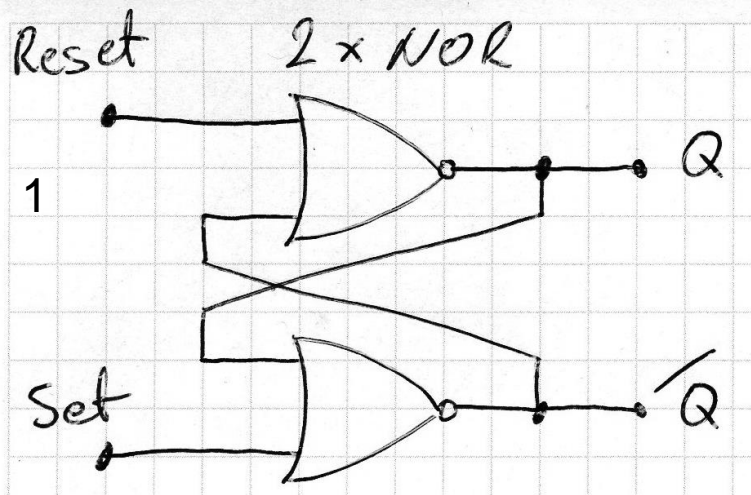
- Każde z wyjść jest **sprzężone** z wejściem przeciwnej bramki:

- tym samym kolejny stan wyjść zależy nie tylko od stanu wejść ale i aktualnego stanu sygnałów wyjściowych,

- zmiana stanu przerzutnika następuje w wyniku wzbudzenia impulsem „1” (krótkotrwałym pojawieniem się stanu wysokiego / zbocza narastającego) wejścia:
Set: wtedy $Q=1$ i $\bar{Q}=0$
Reset: wtedy $Q=0$ i $\bar{Q}=1$

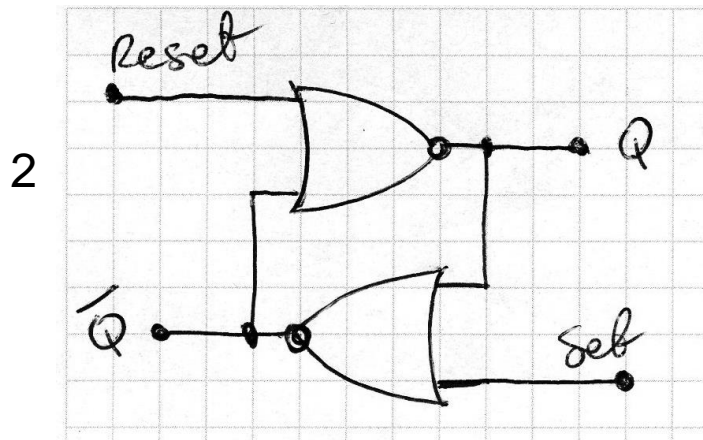
W stanie „jałowym” ($\text{Set}=0$ i $\text{Reset}=0$) **układ utrzymuje („pamięta”) ostatni wpisany stan.**

Przerzutnik RS (1) można narysować w inny sposób (2).

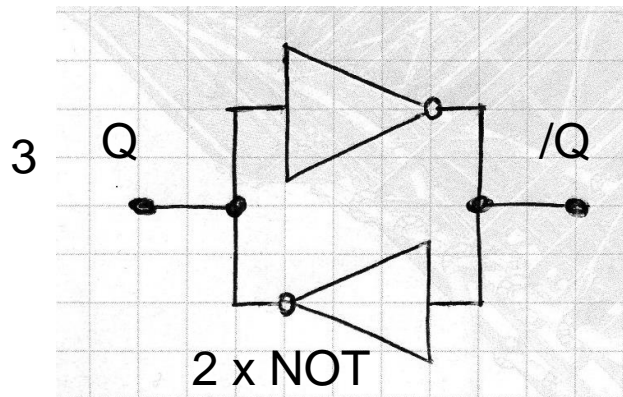
Bramki NOR po zwarcu obu wejść zachowują się jak inwerter (NOT).

Cały układ można uprościć (3).

- taki układ może się znajdować tylko w **jednym z dwóch stabilnych stanów***: jeśli $Q=1$ to $\bar{Q}=0$ (lub odwrotnie)

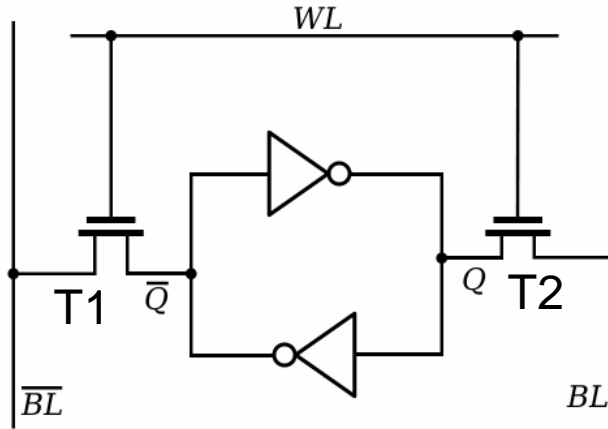
- dany stan jest utrzymywany dopóki układ jest zasilany i nie wymusimy czynnikami zewnętrznymi jego zmiany

*jeśli wymusimy (np. zewnątrz, poprzez chwilowe zwarcie) stan $Q=\bar{Q}$, to po usunięciu zwarcia układ przejdzie do jednego z dwóch stabilnych stanów. Można to wykorzystać np. do generowania bitów (i dalej liczb) losowych.

Elementarna komórka (1 bit) pamięci statycznej/rejestru CPU

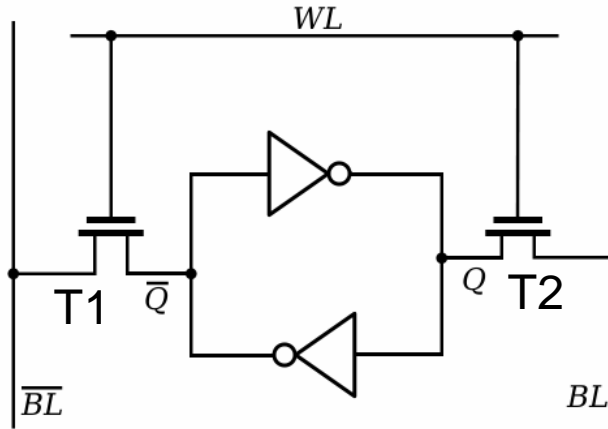
Aby była możliwość zapisania/odczytu informacji do/z takiej komórki pamięci należy jeszcze dodać tranzystory dostępowe (T1, T2)

ZAPIS

- Linie BL i /BL (*Bit Line*) ustawiane są w stan odpowiadający zapisywanej informacji
- Linia WL (*Word Line*), wybierająca komórkę pamięci (lub ich zespół: rejestr, bajt, słowo) do której ma się odbyć dostęp jest aktywowana. Tranzystory dostępowe zostają wprowadzone w stan przewodzenia - tym samym stan linii BL i /BL wymusza odpowiednie ustawienie przerzutnika.
- Linia WL jest dezaktywowana, tranzystory T1 i T2 nie przewodzą, przerzutnik zostaje odizolowany od reszty układu i utrzymuje zapisany stan.

Elementarna komórka (1 bit) pamięci statycznej/rejestru CPU

ODCZYT

- Linie BL i /BL służą teraz jako wejścia do następnego bloku (np. bufora odbiorczego).
- Linia WL, wybierająca komórkę pamięci (lub ich zespół: rejestr, bajt, słowo) do której ma się odbyć dostęp, jest na chwilę aktywowana (tranzystory T1 i T2 przewodzą).
- Stan linii BL i /BL odpowiada teraz stanom logicznym w węzłach Q i /Q – informacja ta trafia do bufora a następnie na szynę danych.
- Linia WL zostaje dezaktywowana, a przerzutnik odizolowany reszty układu.

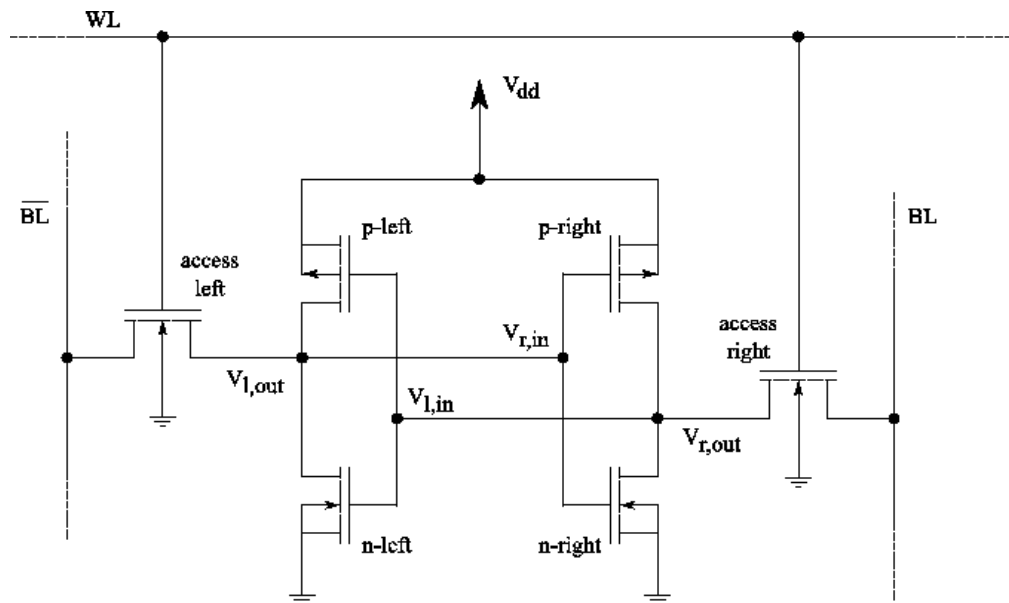
Pamięć Statyczna

- Jest „szybka” - ma krótki czas dostępu
(w technologii statycznej są wykonane np. rejestry procesora).
 - Jest „prostsza w obsłudze” (cykl zapisu / odczytu) w porównaniu z pamięcią dynamiczną.
 - nie wymaga odświeżania zawartości, raz wpisana informacja pozostaje dopóki pamięć jest zasilana (często obniżonym napięciem w stosunku do „roboczego”).
 - W przypadku pamięci wykonanej w technologii CMOS i pracy statycznej (raz wpisane dane się nie zmieniają np. konfiguracja komputera) bądź pracy z niską częstotliwością (rejestry zegarka: data, godziny, minuty
(typowa częstotliwość: $2^{15} \text{ Hz} = 32.768 \text{ kHz}$) pobór prądu jest niewielki*.
 - Zawartość pamięci statycznej może być zatem podtrzymywana bateryjnie np. przez kilka lat.
- * Podobnie jak w innych układach cyfrowych CMOS, straty energetyczne (np. w postaci wydzielanego ciepła) rosną wraz ze wzrostem częstotliwości przełączania stanów.

Pamięć Statyczna

Wadą pamięci statycznych jest stosunkowo złożona budowa elementarnej komórki - rzutująca na jej większy fizyczny rozmiar.

Np. do budowy jednobitowej komórki potrzeba dwóch tranzystorów dostępowych oraz dwóch par komplementarnych (tranzystorów z kanałem N i P) na dwa inwertery (przerzutnik).

Pamięć Statyczna - ciąg dalszy.

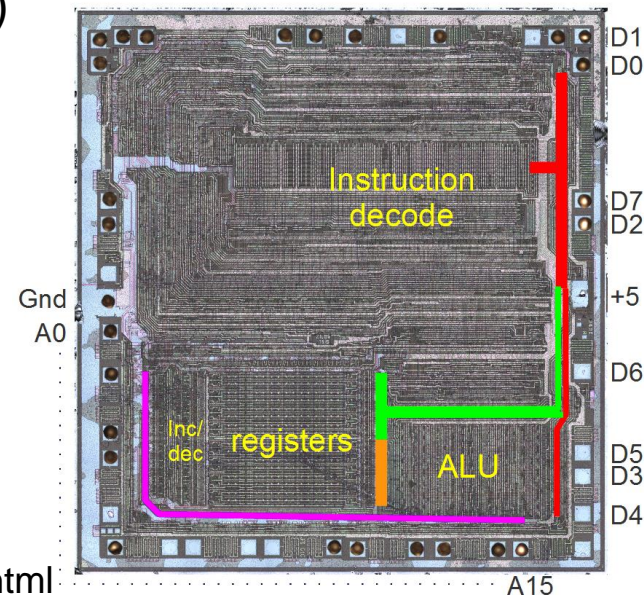
(W uproszczeniu) skomplikowana budowa pamięci statycznej oznacza, że na danej powierzchni struktury krzemowej można umieścić mniej komórek, niż w przypadku pamięci dynamicznej (zakładając podobne rozmiary np. tranzystorów i szerokości ścieżek).

Mniejsza „gęstość” tej pamięci ma wpływ na wyższą cenę:

np. koszt wyprodukowania 1 MB pamięci statycznej jest większy niż koszt 1 MB pamięci dynamicznej. Na pamięć o tej samej pojemności trzeba zużyć większą powierzchnię monokrystalicznego, pozbawionego defektów „wafla” krzemowego.

Dodatkowo - im więcej elementów (tranzystorów, złącz itp.) w układzie, tym większe prawdopodobieństwo wystąpienia defektu (już na etapie produkcji układu scalonego).

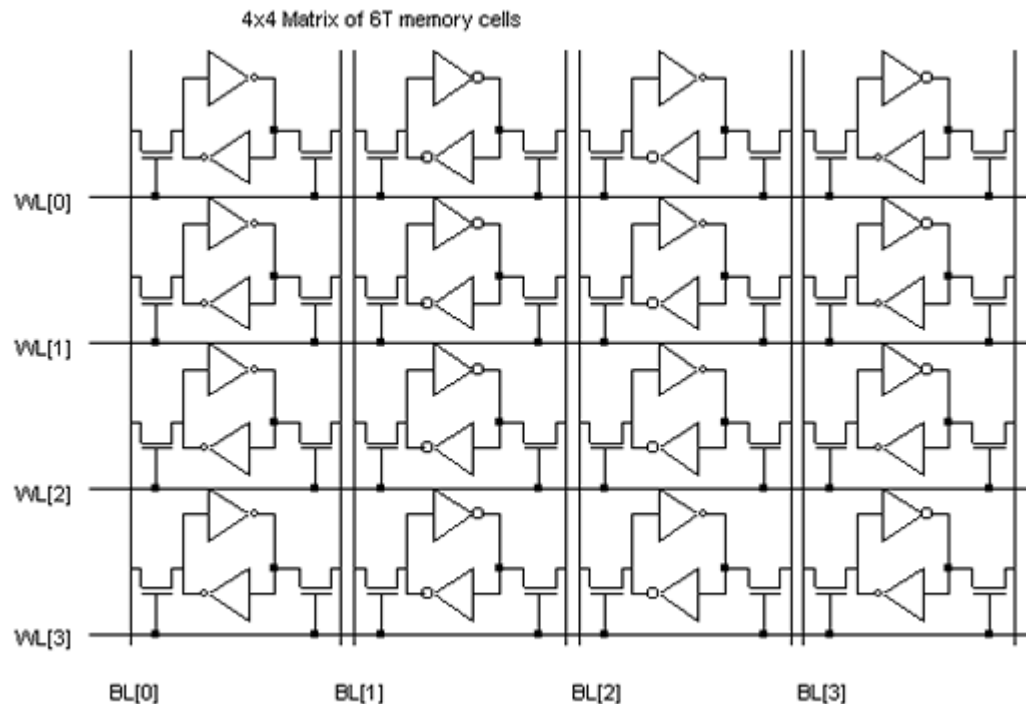
Przykład: miejsce zajmowane przez rejestry w ośmiobitowym procesorze Z80 (2 zestawy po 8 rejestrów 8-bitowych + 5 rej. specjalnych 16-bitowych).

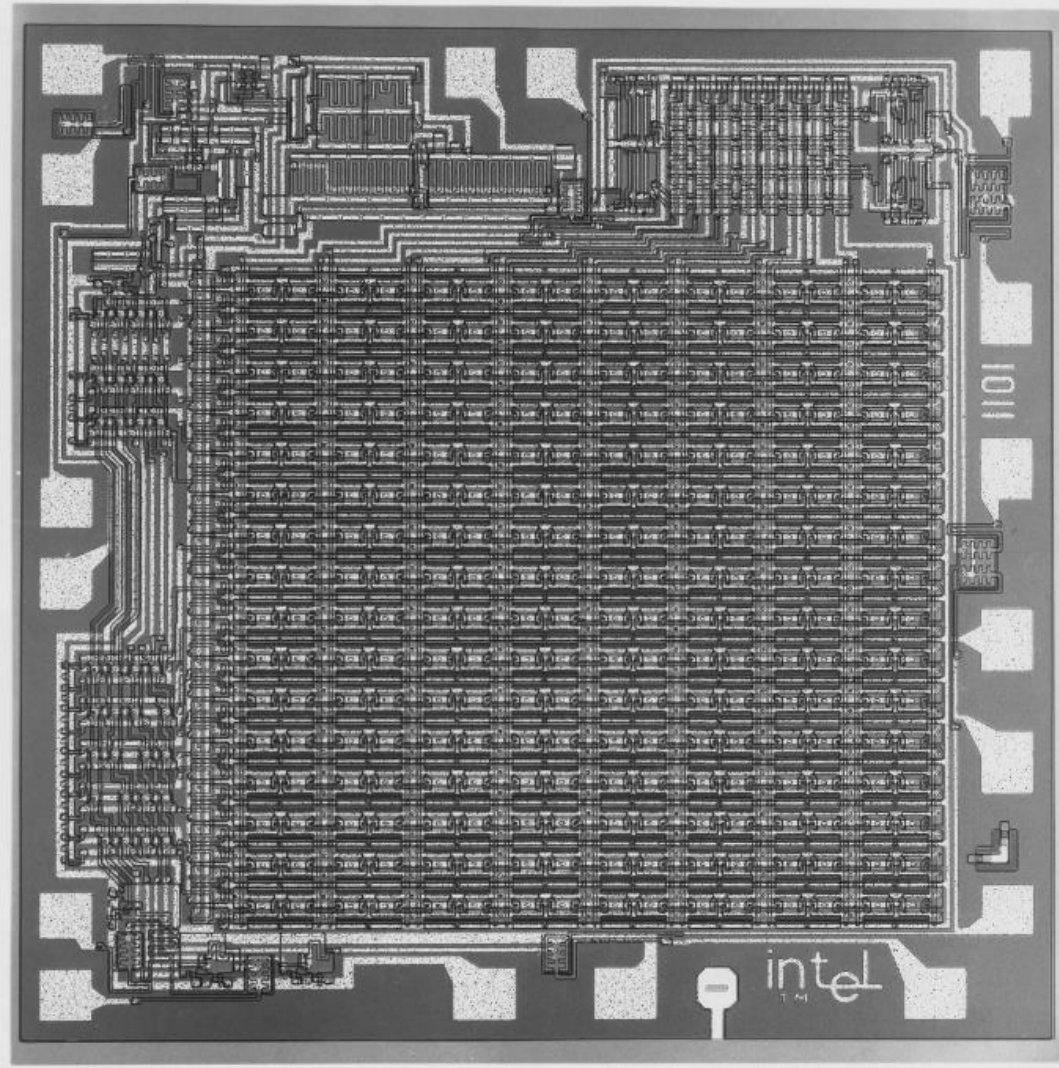
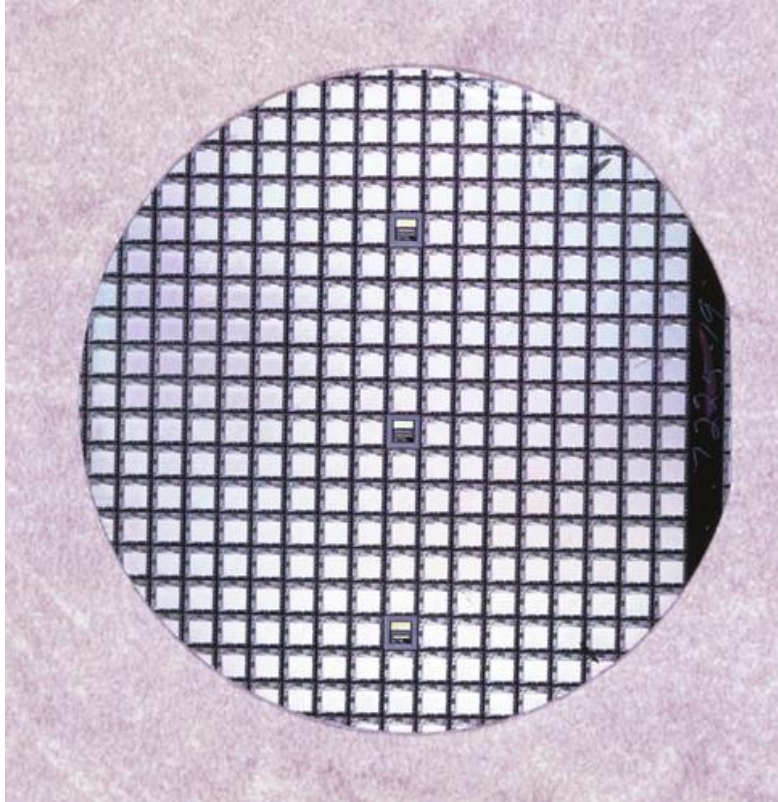
Pamięć Statyczna

- Jednobitowe komórki pamięci muszą zostać połączone w odpowiedniej długości słowa.
- Typowa pamięć ROM/RAM ma komórki (**niezależnie od ich typu**) ułożone w postaci tablicy składającej się z wielu rzędów i kolumn.

Przykład: 16 komórek (statycznych) zorganizowanych w 4 półbajty (nibbles).
Linie WL wybierają dany półbajt, linie BL – zapis/odczyt każdego z 4 bitów półbajtu.

struktura pamięci S-RAM
Intel 1101
(256 x 1 bit, 1970 r.)

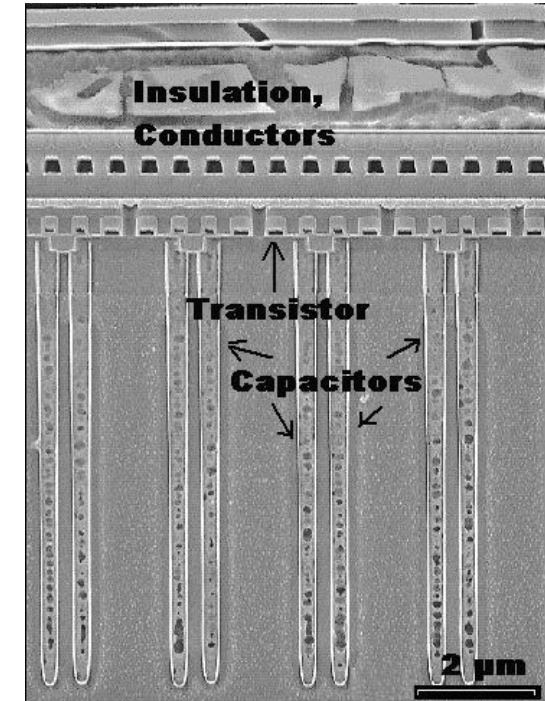
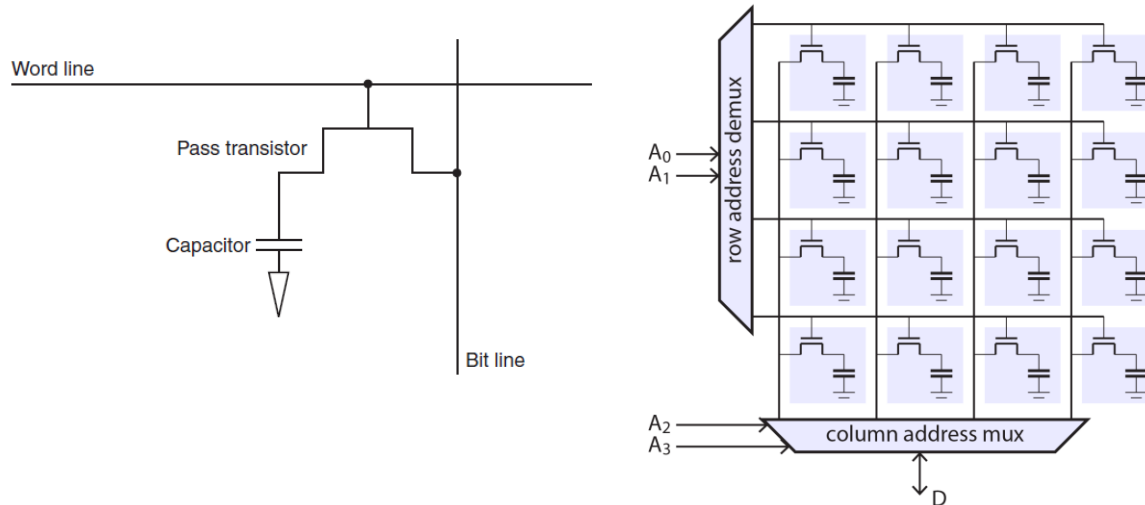

„wafel” 2”

Źródło:
newsroom.intel.com/news/intel-50-intels-1101/#gs.n5eje5
<https://calisphere.org/item/ark:/13030/kt2489q185/>

Pamięć dynamiczna

Jednobitowa komórka złożona jest z kondensatora i jednego tranzystora dostępowego, dzięki temu jest fizycznie mniejsza, a cała pamięć tańsza niż statyczny odpowiednik.

- Zapisany w pamięci stan logiczny odpowiada ładunkowi zgromadzonemu w kondensatorze („rozładowany” - „naładowany”).
- Kondensator ma upływność, więc zgromadzony ładunek nie utrzymuje się w nim w nieskończoność...
- Zawartość pamięci musi być zatem **odświeżana** co pewien czas (*refresh*), w uproszczeniu: odczytana i zapisana ponownie na swoim miejscu
- W porównaniu z wersją statyczną, obsługa jest bardziej skomplikowana, a czas dostępu dłuższy.

Pamięć dynamiczna

Obsługa pamięci dynamicznej (odczyt):

- Adres dzieli się na dwie części - rzędu (*row address*) i kolumny (*column address*).
- Jako pierwszy podawany jest adres rzędu.
- Następuje otwarcie (dostęp do) rzędu: napięcia na kondensatorach komórek wielu kolumn w otwieranym rzędzie są próbkowane, wzmacniane, a odpowiadające ich wartościom stany logiczne zapisywane w buforze.
- W tym czasie przeprowadzane jest również odświeżenie (*refresh*) zawartości otwartego rzędu: kondensatory odczytanych komórek są ponownie przeładowane do wartości napięć odpowiadającym zapamiętanym w buforze stanom logicznym.
- Powyższe etapy znacznie wydłużają całkowity czas dostępu do pamięci.
- Podawany zostaje adres (pierwszej) kolumny. Odczytane dane z wielu kolumn otwartego rzędu mogą już być szybko przesłane do np. procesora.
- W podobny sposób (odczytanie – próbkowanie, wzmacnienie, przeładowanie - ponowny zapis) cyklicznie odbywa się odświeżanie pozostałych rzędów komórek pamięci dynamicznej.

Synchronous Dynamic RAM (SDRAM)

Commands:

ACTIVATE

- open the row -
data are transferred
from selected
row of cells
to data latch
(buffer)

READ/WRITE

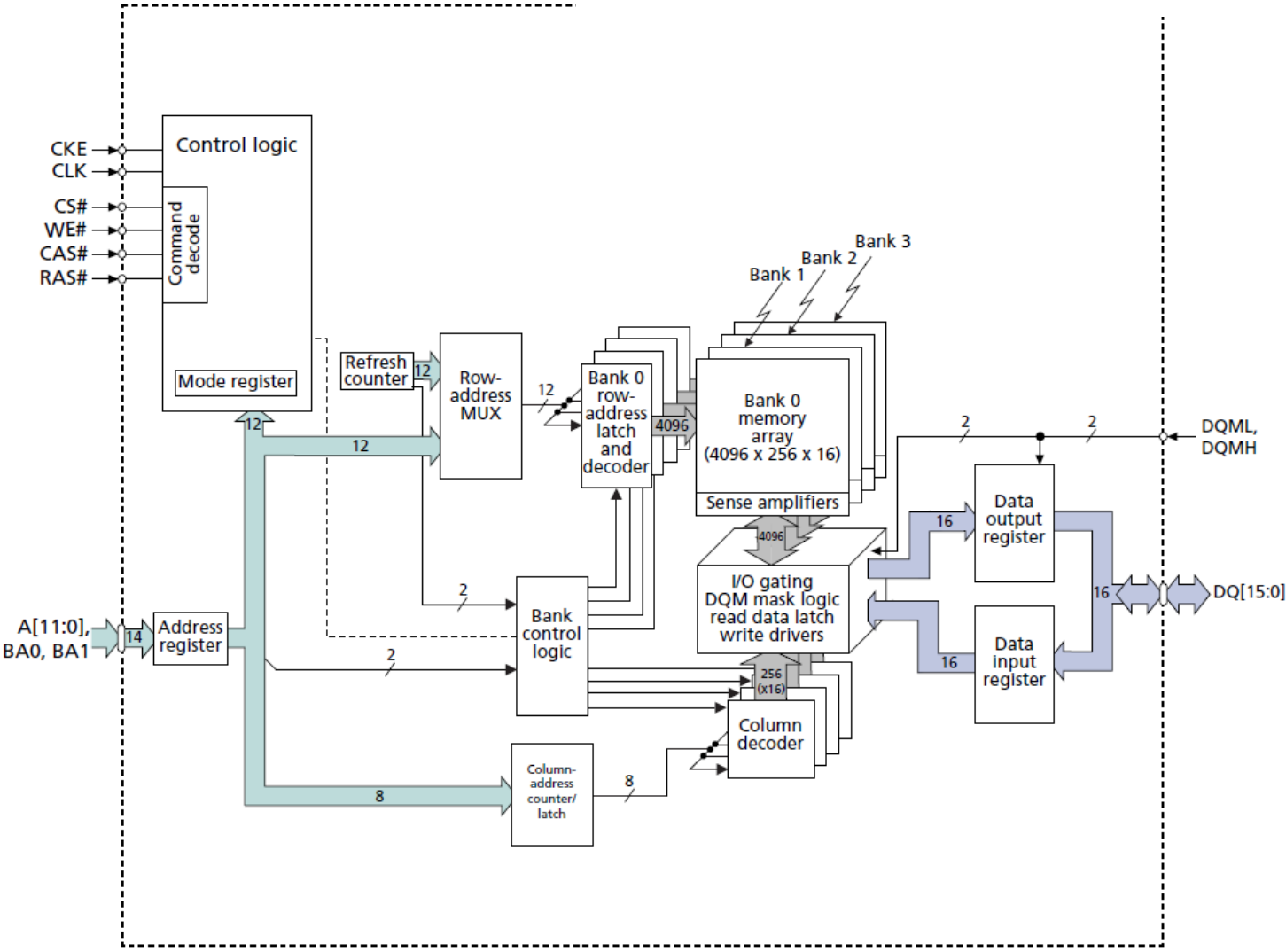
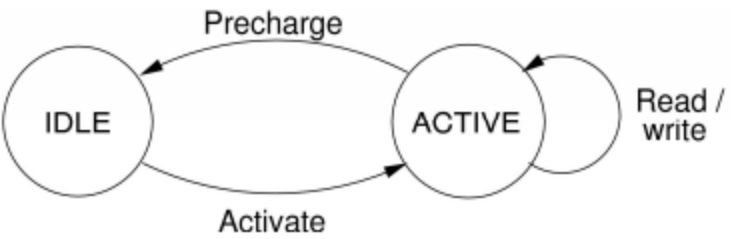
Burst data transfer

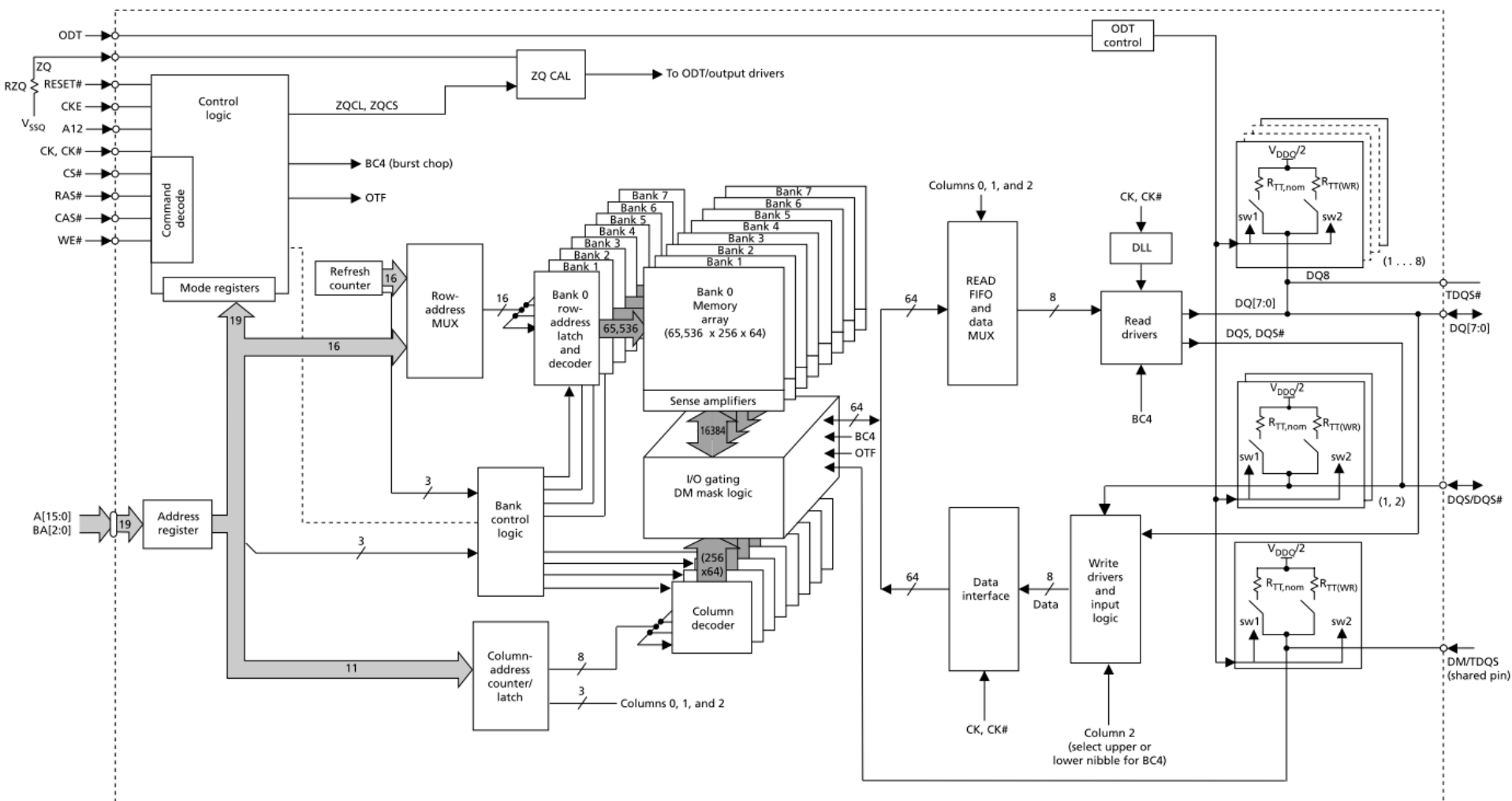
PRECHARGE

-close the row-
write data back
(latch -> memory),
reset sense amps,
precharge bit lines,
(and eventually
select next bank)

REFRESH

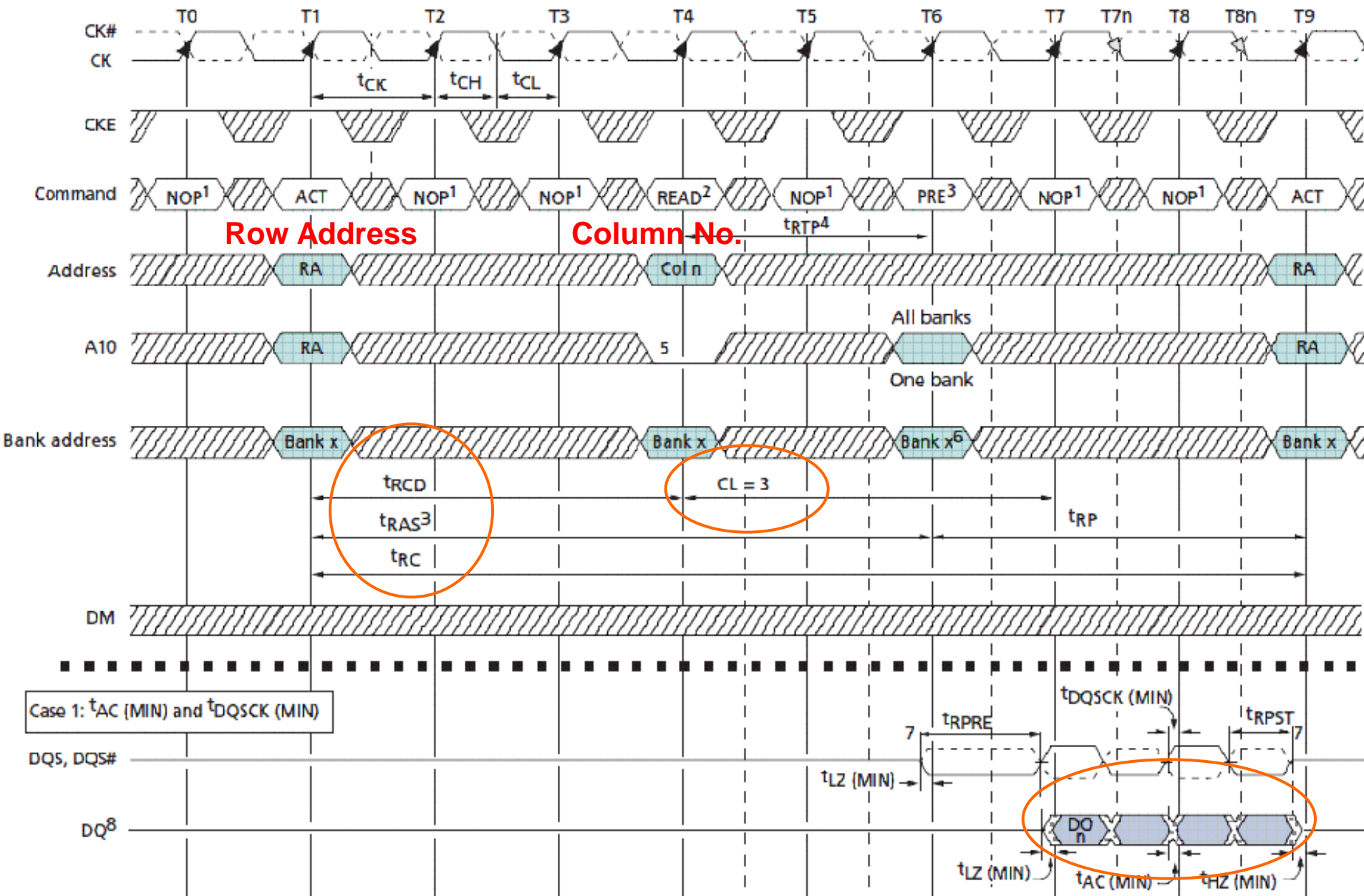
e.g. 64ms/all rows

Double Data Rate Synchronous Dynamic RAM (DDR-SDRAM)

Data Out
on both edges

Synchronous Dynamic RAM (SDRAM)

Dostęp z przeplotem (*interleaved / pipelined access*)

- Pamięć podzielona jest na banki.
- Kiedy po aktywacji / otwarciu rzędu w banku n uzyskujemy dostęp do danych, równocześnie otwiera się następny rząd w banku $n+1$.
- Pomysł podobny do przetwarzania potokowego instrukcji przez CPU.

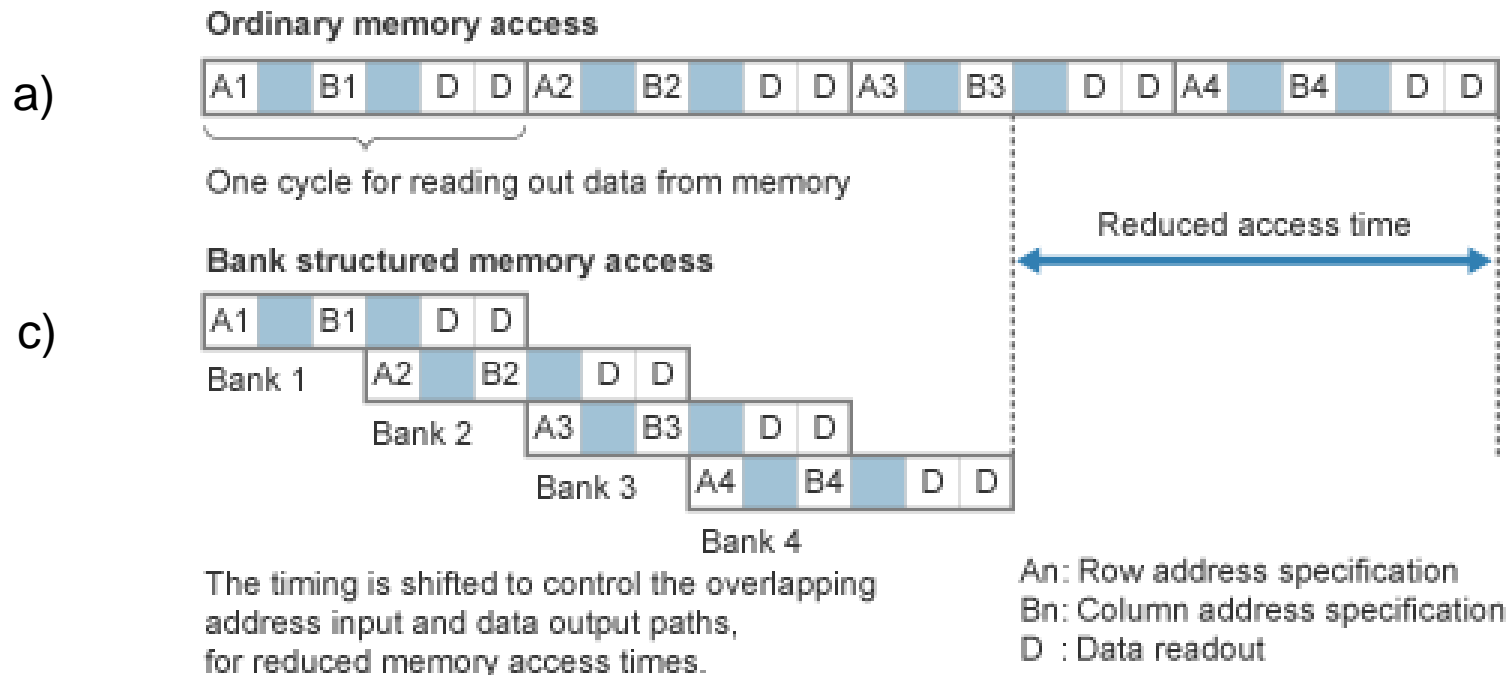
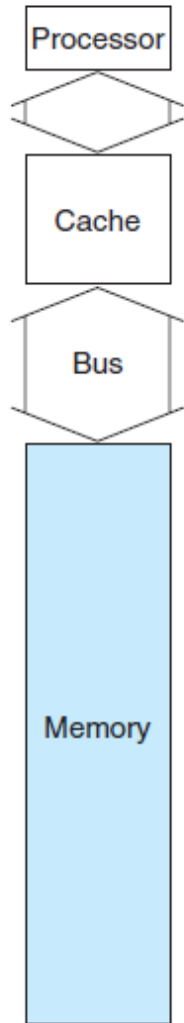

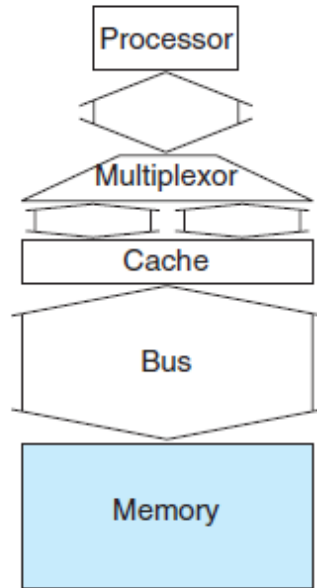
Fig. 2: Comparison of ordinary memory access and interleaved memory access

Typowe rozwiązania połączenia CPU - pamięć

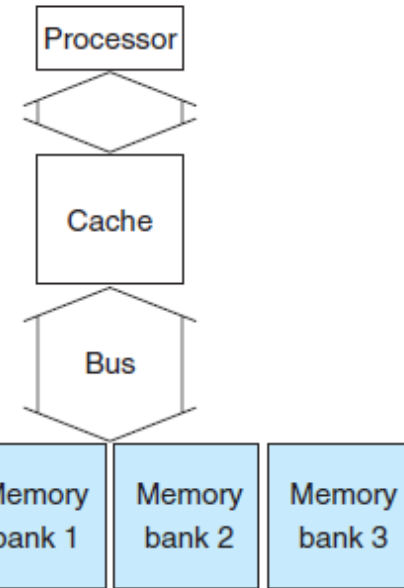
a. One-word-wide memory organization

dostęp sekwencyjny,
np. 32-bitowy procesor i tania pamięć
z wąską, 32-bitową szyną danych np. i80386DX

b. Wider memory organization

64 bitowy CPU i odpowiednio szersza
128/192/256-bitowa szyna pamięci
pozwala pobrać odpowiednio więcej danych
podczas jednego dostępu (otwarcia rzędu).
Konstrukcja szybka, ale droższa w budowie.
np. niektóre x86-64, procesory graficzne
(GPU) i High Bandwidth Memory,
Hybrid Memory Cube, ale również 32-bitowy ARM
Cortex M4 z 128-bitową pamięć flash
(wewnątrz mikrokontrolera)

c. Interleaved memory organization

Dostęp z przeplotem:
kompromis pozwalający
zwiększyć przepustowość,
jednocześnie umożliwiając
stosowanie tańszej pamięci
z węższą szyną danych

Schematy a i c odnoszą się również do
rysunków a i c z poprzedniego slajdu.

type vs. speed vs. cost vs. capacity

Memory technology	Typical access time	\$ per GiB In 2012
SRAM semiconductor memory	0.5–2.5 ns	\$500–\$1000
DRAM semiconductor memory	50–70 ns	\$10–\$20
Flash semiconductor memory	5,000–50,000 ns	\$0.75–\$1.00
Magnetic disk	5,000,000–20,000,000 ns	\$0.05–\$0.10

Year introduced	Chip size	\$ per GiB	Total access time to a new row/column	Average column access time to existing row
1980	64 Kibibit	\$1,500,000	250 ns	150 ns
1983	256 Kibibit	\$500,000	185 ns	100 ns
1985	1 Mebibit	\$200,000	135 ns	40 ns
1989	4 Mebibit	\$50,000	110 ns	40 ns
1992	16 Mebibit	\$15,000	90 ns	30 ns
1996	64 Mebibit	\$10,000	60 ns	12 ns
1998	128 Mebibit	\$4,000	60 ns	10 ns
2000	256 Mebibit	\$1,000	55 ns	7 ns
2004	512 Mebibit	\$250	50 ns	5 ns
2007	1 Gibibit	\$50	45 ns	1.25 ns
2010	2 Gibibit	\$30	40 ns	1 ns
2012	4 Gibibit	\$1	35 ns	0.8 ns

Podsumowanie

- Prosta w obsłudze, szybka pamięć statyczna ma czas dostępu (i zapisu danych) wystarczająco krótki by umożliwić bezpośrednią pracę z jednostkami wykonawczymi współczesnego procesora.
- Rozwiązanie takie znajduje zastosowanie w przypadku rejestrów procesora, ew. niewielkiej pamięci RAM mikrokontrolerów.
- Jest ono jednak nieekonomiczne z punktu widzenia budowy całej pamięci operacyjnej współczesnego komputera (np. kilkanaście-kilkadziesiąt GB).
- Możliwa jest masowa produkcja tanich układów pamięci dynamicznej o bardzo dużej pojemności (i to jest praktycznie jedyna zaleta).
- Niestety, czas dostępu do nowego rzędu komórek przekreśla bezpośrednio (wydajnościowo efektywne) połączenie pamięci dynamicznej ze współczesnym procesorem.

Powszechnie przyjęte **rozwiązanie tego problemu** wymaga (przynajmniej pobieżnej...) analizy elementów typowego programu komputerowego.

Przykład – wyszukaj min i max element tablicy

table: .long 4,2,8,6,4,1,9,4 #vector of eight unsigned integers

string: .ascii 'min=%u, max=%u\n\0'

min_max:

 mov \$7,%esi #number of elements minus one

 mov \$0xFFFFFFFF, %eax #minimum in eax

 xor %ebx,%ebx #maximum in ebx

min_max_loop:

 mov table(,%esi,4),%edx

 cmp %eax,%edx

 cmovb %edx,%eax #conditional move if below

 cmp %ebx,%edx

 cmova %edx,%ebx #conditional move if above

 dec %esi

 jns min_max_loop

mov \$string,%rdi

mov %eax,%esi

mov %ebx,%edx

xor %eax,%eax

call printf@plt # call dynamically-loaded function

an indirect and „far” jump

ret # return - implied memory access (stack operation)

and jump

Lokalność czasowa i przestrzenna

Okazuje się, że większość poprawnie napisanych* programów cechuje:

- **temporal locality** – lokalność czasowa

Ostatnio pobrane z pamięci i wykonane instrukcje (i przetwarzane dane!) mogą być za chwilę znowu potrzebne:

- bloki kodu powtarzane w pętli,
- stałe niezbędne do obliczeń: π , e , stała Plancka itp...

- **spatial locality** – lokalność w przestrzeni adresowej (przestrzenna):

- jeśli procesor wykonuje n -tą instrukcję programu, za chwilę prawdopodobnie będzie musiał pobrać $n+1$, z sąsiednich komórek pamięci (o ile nie wystąpi skok!),
- jeśli przetwarzany jest n -ty element wektora/macierzy jest bardzo prawdopodobnym, że za chwilę będzie potrzebny kolejny...
- Wiele danych jest przetwarzanych w postaci wektorów i macierzy, w tym: sygnały i strumienie audio i video, grafika 3D.

*Lokalności w kodzie i w dostępie do danych można poprawić, bądź zaburzyć

np. w przypadku:

cmp	%eax,%edx	#porównaj i ustaw flagi
cmovb	%edx,%eax	#skopiuj warunkowo, jeśli układ flag odpowiada warunkowi „below”
cmp	%ebx,%edx	#czyli carry=1
cmova	%edx,%ebx	#skopiuj warunkowo, jeśli układ flag odpowiada warunkowi „above”

instrukcje pobierane są „liniowo”, jedna po drugiej, a jeśli warunek nie jest spełniony CPU ignoruje wykonanie rozkazu *cmov*. Jest to również ułatwienie dla procesora potokowego – nie musi spekulować czy skok będzie wykonany, nie musi również obliczać adresu skoku (z jakiego miejsca pobrać kolejne instrukcje).

W klasycznej postaci („if” ze skokami warunkowymi) – lokalność przestrzenna pogorszy się (tutaj widoczne przeskoki tylko o jedną instrukcję):

```
cmp    %eax,%edx
jae ae
mov    %edx,%eax
ae:
cmp    %ebx,%edx
jbe end
mov    %edx,%ebx
end:
```

Hierarchia pamięci komputera

Istnienie lokalności czasowych i przestrzennych w programach komputerowych wykorzystane zostało przy projektowaniu pamięci systemów mikroprocesorowych.

- między małą liczbą szybkich rejestrów procesora, a dużym obszarem wolnej pamięci RAM wprowadzono niewielki blok (obecnie nawet kilka bloków) szybkiej **pamięci podręcznej** (cache), przechowującej **ostatnio pobrane** instrukcje, dane oraz ich **najbliższe „sąsiedztwo”**.

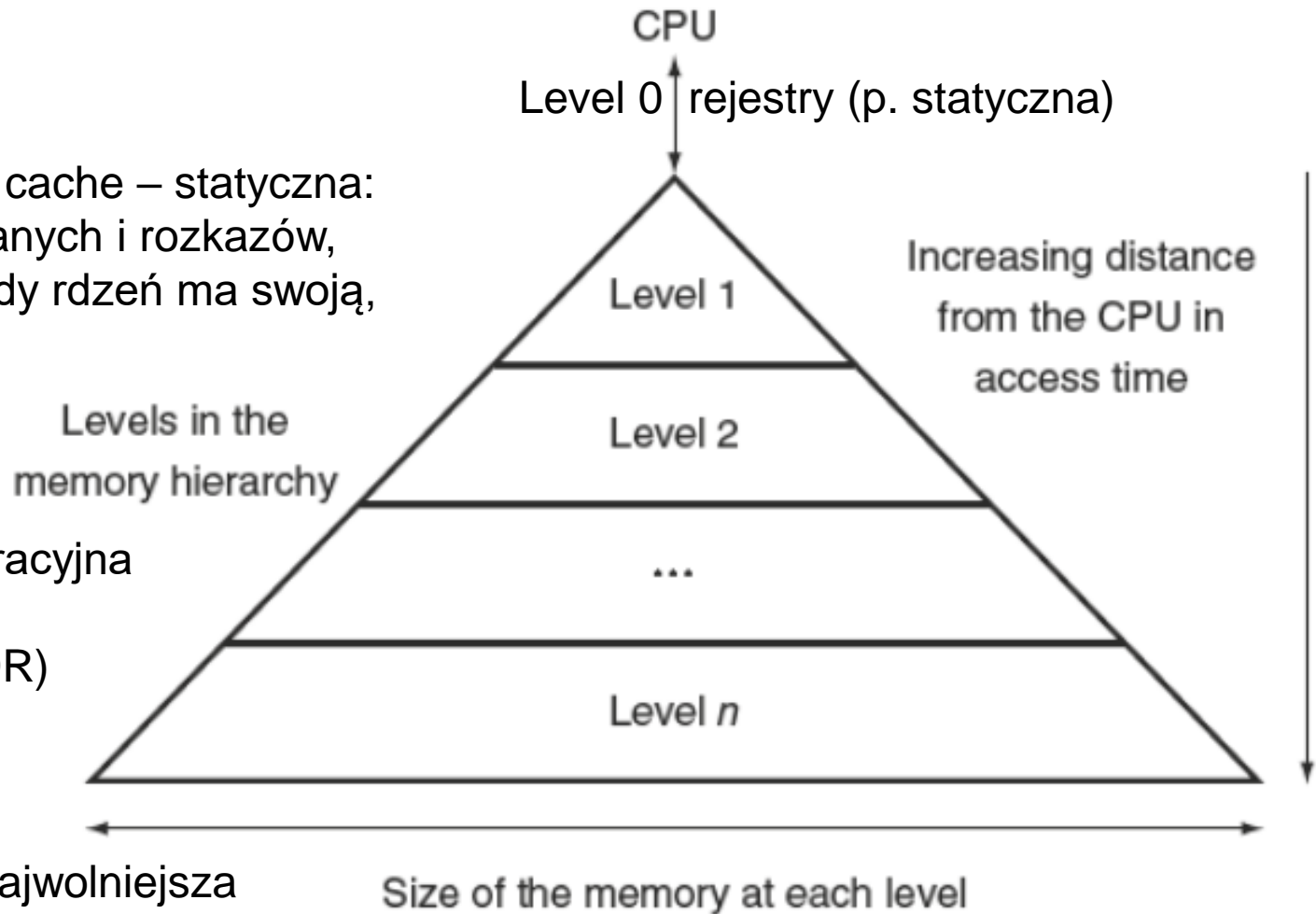
W praktyce mamy do czynienia z **hierarchią pamięci** w komputerze: strukturą (sprzętową) składającą się z wielu poziomów – bloków pamięci o różnej pojemności i czasie dostępu (plus sieć połączeń między nimi i układ sterowania).

Ogólna zasada działania jest stosunkowo prosta...

procesor chcąc pobrać dane/instrukcje „sięga” w pierwszej kolejności do pamięci najbliższej-najszybszej, jeśli ich tam nie ma – wymagane elementy są poszukiwane w dalszych-wolniejszych poziomach i „ściągane” do pamięci o krótszym czasie dostępu (oraz w miejsce docelowe: np. do jednostki wykonawczej procesora).

Sprawę modyfikacji i zapisu danych na razie pomijamy.

Hierarchia pamięci komputera

Pamięć podręczna - cache – statyczna:
L1 - oddzielna dla danych i rozkazów,
L2 - przeważnie każdy rdzeń ma swoją,
L3 - współdzielona między rdzeniami.

Główna pamięć operacyjna
(dynamiczna,
obecnie SDRAM/DDR)

Pamięć masowa – najwolniejsza
najmniejszy koszt 1GB (1TB)
(dyski, pamięci Flash, streamery)
+ ew. plik wymiany pamięci wirtualnej